

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ СВОБОДИ ВІРОСПОВІДАНЬ

Людмила ФИЛИПОВИЧ (Київ, Україна)

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СВОБОДУ ВІРОСПОВІДАНЬ: ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ТА РЕГІОНАЛЬНІ КОНТЕКСТИ

Право на свободу віросповідання закріплено в Конституції України та Законі України про свободу совісті та релігійні організації. Стаття 35 Конституції України зазначає, що це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноосібно чи колективно релігійні обряди, вести релігійну діяльність.

Свобода віросповідання є складовою структури свободи совісті і постає як свобода вибору релігійного світобачення (віросповідання). Дослідник процесів свободи буття релігії М.Ю.Бабій зазначає, що під свободою віросповідання розуміється внутрішня здатність особистості, а також її правові можливості вільно без зовнішнього тиску і примусу дотримуватися принципів будь-якої релігії, будь-якого віросповідання – предмета свого самовизначення; вільно відправляти – публічно чи приватно – релігійний культ, вільно змінювати свої релігійні уподобання. Свобода віросповідань передбачає рівність перед законом як віруючих, так і різних конфесійних напрямів, до яких вони належать.

Але свобода буття релігії, крім індивідуальної релігійної свободи, свободи віросповідання, включає і свободу Церкви, релігійних громад, релігійних об'єднань віруючих. Релігійна організація, як вільне утворення громадян-одновірців, має свою внутрішню структуру, статут, який регламентує не тільки саме сповідання релігії, культові дії, а й дисципліну, норми поведінки віруючих, а також те, що виходить за суто релігійні рамки. «Свобода Церкви» передбачає свободу створення, управління, функціонування релігійних організацій, свободу господарської і фінансової їх діяльності та ін. Релігійні об'єднання, асоціації вступають у певні відносини з державними і світськими організаціями, з релігійними організаційно оформленими структурами інших конфесій. Вільність цих відносин включається в поняття «свобода Церкви». Відтак, «свобода Церкви» відображає ступінь автономності, незалежності внутрішнього устрою, структури управління релігійного об'єднання, його правовий статус, можливості реалізації завдань, заради яких воно й створювалося.

В теорії вирішення проблем свободи буття релігії все виглядає більш-менш досконалим. Тут проблем майже немає. Проблеми виникають у сфері практичній – у сфері реалізації права на свободу віросповідань і свободу релігійної діяльності. Серед них:

- Обмеження в реєстрації *будь-якої* релігійної течії чи релігійної організації. Особливо це стосується нових, незаних раніше релігійних рухів, які з'явилися в Україні наприкінці 80-х – поч. 90-х років м.ст. Так, не просто відбувалася у нас реєстрація спільнот кришнаїтів, мормонів, харизматів, деяких інших течій. Але бували випадки, коли не реєстрували громади греко-католиків в Севастополі, інших містах Сходу і Півдня України, бо не знали навіть те, чи вони є християнами, тобто із-за релігієзнавчої необізнаності. Баптистів чи п'ятидесятників не реєстрували через

пострадянський синдром страху перед із назвою тоді їх сектами; Свідків Єгови – переважно із-за проправославної конфесійної заангажованості владних органів; УАПЦ – через політичну упередженість щодо цієї Церкви нібито як націоналістичної організації та ін.

- Ніяк необґрунтована заборона чи обмеження релігійної діяльності деяких релігійних організацій, проведення масових заходів (релігійні зібрання, хресні ходи, проповіді зарубіжних проповідників, відзначення великих релігійних свят, зустріч із своїми вірними певних релігійних лідерів тощо).
- Труднощі з виділенням і отриманням релігійними організаціями земельних ділянок для будівництва храмів, навчальних корпусів, адміністративних приміщень тощо.
- Невирішеність для деяких релігійних спільнот реституційних питань: все ще не повертається культове майно, колишні будівлі (особливо раніше конфісковане) раніше діючих релігійних організацій їхнім спадкоємцям по вірі.
- Серйозні обмеження щодо місіонерської роботи релігійних організацій та проповідників, особливо зарубіжних.
- Тиск з боку державних органів влади: податкова поліція - щодо оподаткування діяльності церкви; санітарна інспекція чи пожежники - щодо діяльності релігійних шкіл чи дитячих будинків про відсутність відповідних умов; органи освіти щодо відсутності затверджених програм і планів навчання в деяких духовних навчальних закладах, відсутності якихось ліцензій; МЗС щодо незаконності перебування духовних діячів із зарубіжжя на території України і порушення ними при цьому паспортного режиму та ін.
- З боку ЗМІ – мають місце відверто провокативні і конфесійно-упереджені матеріали і передачі, направлені проти певних Церков, окремих релігійних течій.
- Наявні обмеження в сфері праці або навчання для людей непануючого у регіоні віросповідання.
- Дискримінації з боку Держави тих, хто не святкує державою визначені релігійні свята (Різдво, Пасха тощо); наявне перенесення без врахування релігійних традицій святкових днів на священні дні для послідовників деяких конфесій, зокрема іудеїв (субота), мусульман (п'ятниця), адвентистів сьомого дня (субота) та ін.
- Проведення загальнодержавних заходів (напр., тестування учнів, складання екзаменів, проведення вибори та ін.) в п'ятницю, суботу чи неділю.
- Створення некомфортних психологічних умов для проживання іновірців, формування негативної громадської думки щодо них.
- Необґрунтовані обмеження прав перебуваючих в країні з тих чи інших причин іноземців – як простих віруючих, так й їх духовних наставників.
- Штучна політизація релігійного життя, втягування Церков у політику з метою підняття авторитету тієї чи іншої політичної сили і протилежне – намагання деяких Церков використати політичний ресурс з метою свого утвердження в соціумі. Порушуючи законодавчі норми України і свої власні канони про невтручання у сферу політичного життя, деякі Церкви активно включаються у виборчий процес на боці якогось одного із кандидатів або ж однієї з партій. Поруч із відкритим тиском окремих представників державної влади на керівництво Церков щодо підтримки провладного кандидата чи партії, мають місце й релігійні істерії у формі хресних ходів, різноманітних масових маніфестацій вірян деяких конфесій, політичних проповідей, благословень одного і проклять іншого кандидата, створення православно-політичних об'єднань

вірян в УПЦ Московського Патріархату як загонів швидкого реагування тощо.

- Нестабільність законодавчої бази щодо свободи совісті та діяльності релігійних організацій. Закон про свободу совісті 1991 р. витримав неодноразові намагання його змінити, що постійно вносить в релігійну сферу знервованість.
- Залежність релігійних організацій від світоглядних та релігійних орієнтацій влади, яка у ставленні до них керується не нормами закону про рівноправність всіх релігій в Україні, а своїми симпатіями або генеральною лінією правлячої партії.
- Характер менеджменту суспільно-релігійної сфери: керування і контроль чи свобода і партнерство? Церкви одноосібно і спільнотно через ВРЦіРО неодноразово виступали проти втручання представників влади у їхні внутрішні справи. Церкви сподіваються на цивілізовані відносини між ними і державою, на адекватні управлінські рішення, що базуються на думці експертів і представників самих церков. Вони хочуть дистанціюватися від Держави, але не від суспільства, до якого держава не дозволяє їм увійти повною мірою (освіта, лікарні, дитячі будинки, в'язниці тощо).
- Відсутність *єдиної* державної політики щодо релігії і церкви. Зафіксований в Концепції державно-церковних відносин (яка ще не прийнята ВР України як законодавчий документ) *партнерський характер* взаємин Держави і Церкви, центральної та регіональної влад в сфері релігії так і не зреалізовується в Україні. Наявне якесь ігнорування з боку центральної влади розпочатого діалогу влади і Церкви. Загальні заяви про те, що «для держави всі церкви рівні і рідні», без відповідної розшифровки такої узагальненого змісту фрази, залишається декларацією, а не реальною політикою. Неясність і двозначність позиції Президента України з релігійних питань, коли декларується одне (всі рівні, всі рідні), а реально відбувається зовсім інше (періодичні зустрічі з Московським патріархом, одержання благословень саме від нього, відвідини храмів і контакти тільки з представниками УПЦ МП, що сприймається в суспільстві і церковному середовищі як певний орієнтаційний знак), призводить до дезорієнтації як в центрі, так і на місцях.

Зрозуміло, що реалізація права на свободу віросповідання в областях і регіонах України цілком залежить від місцевої влади, а рішення і дії останньої зумовлюються цілим рядом об'єктивних і суб'єктивних причин, зокрема конфесійною специфікою регіону, політичними преференціями влади, історичними традиціями, активністю церков і віруючих у відстоюванні своїх прав, рівнем правової та національної самосвідомості мешканців регіону тощо. Саме місцева влада конкретизує загальні принципи свободи релігій і правові умови їх реалізації. Бажано, щоб це формулювалося у концепції регіонального розвитку конфесійного життя.

Регіональна політика в сфері релігії мала б бути частиною загальної регіональної політики, в орбіту якої включаються різні напрямки і сфери. Але на практиці жодний регіон не включає релігійний сегмент в контекст його суспільного життя: виходить так, що нібито його взагалі не існує. Вони не включають релігійний чинник в плани свого розвитку, у звіти, де він, якщо і згадується, то в кращому випадку однією-двома строчками, хоча значимість цієї сфери важко переоцінити. Так, скажімо, в тому ж Криму ігнорування релігійного фактору призводить до дискримінації кримських татар (і не тільки в духовній, але й в соціальній та економічних сферах). Самозахват землі, до якого вдаються татари, хоч на їх долю приходиться лише 17% від усіх кримських самозахватів, є серйозним дестабілізуючим фактором для всього Криму. Проте проблему цю не можна розв'язати без врахування при її вирішенні конфесійного фактора.

Що ж має складати зміст релігійної регіональної політики, зокрема в сфері

реалізації права на свободу віросповідання?

Апелюючи до загального визначення державної політики в суспільно-релігійній сфері, яку трактують як зумовлену і цілеспрямовану діяльність людей в цій сфері, спрямовану на регулювання державно-церковних і міжконфесійних/ внутрішньоконфесійних відносин, їх гармонізацію, деконфліктизацію, гуманізацію, толерантизацію тощо, релігійна регіональна політика так само має бути діяльністю представників влади і Церков, які будуть враховувати специфіку конкретного регіону.

Але справа в тому, що діяльність (часто хаотична, ситуативна) Держави у сфері її відносин з конфесіями є, але науково-обґрунтованої її концепції немає, хоча наявність такого документу значно спростила б взаємини між Державою і Церквою на місцях, оскільки більш гнучко враховувала б зокрема особливості регіонального релігійного життя. Якщо в якомусь регіоні істотним елементом релігійного життя є мусульмани, як це має місце, зокрема, в Криму, то виправданим є існування державного органу, який здійснює постійний контакт з мусульманськими громадами, а регіональна політика в сфері ДЦВ обов'язково враховує специфіку мусульманства як віросповідання, особливості їх вчення, календар свят, спосіб життя тощо. Знаючи демографічну ситуацію на півострові, враховуючи міграційні тенденції, можна спрогнозувати темпи приросту мусульманського населення Криму, а відтак і розвиток подій у сфері релігійного життя в регіоні на перспективу. Якщо ж в регіоні помітно присутні, наприклад, католики, то природними виглядають рішення влади святкувати Різдво не тільки 7 січня, а й 25 грудня.

Складаючи концепцію релігійної регіональної політики, треба враховувати всі аспекти регіональної політики, щоб вона була прив'язана до специфіки регіону. З регіональною політикою тісно пов'язані у нас регіональне планування і програмування, яке знов таки допускається лише в економічній, промисловій, соціальній, житловій, демографічній, екологічній, науково-технічній та інших сферах. А що ж стосується сфери духу, то вона знаходиться у вільному плаванні, хоч духовні процеси також піддаються прогнозуванню.

Держава виступає гарантом дотримання законів, в т.ч. і щодо реалізації права на свободу релігій. Цю функцію тривалий час виконував в Україні Державний комітет у справах релігій. Після постійних реорганізацій цієї гілки влади тепер стало не зрозуміло, хто ж зрештою буде відслідковувати ті всі процеси в динамічному релігійному полі, які відбуваються, фіксувати їх, аналізувати, визначати форми і напрями реакції державних органів влади на різні вияви релігійного життя, прогнозувати, відвертати, передбачати їх зміни тощо. Стара система органів Державного департаменту чи управління у справах релігій в регіонах зруйнована, а нова не створена. То ж постає питання, як довго триватиме процес підготовки фахівців в цій сфері, практиків державно-церковних відносин, які б досконало знали всі «підводні і надводні» течії в релігійному житті, могли б відвернути конфлікт, вирішити безліч практичних питань релігійної сфери. Постає й низка інших питань. Хто тепер буде визначати конкретні кроки у відносинах між громадою, церквою і конкретним органом влади? Як нині на регіональному рівні будь-яка Церква може здійснювати свою місійну роль, зокрема серед ув'язнених? На це потрібний спеціальний дозвіл відповідних служб, які не з особливим бажанням надають його, зокрема представникам неправославних конфесій. Чи створює Держава реальні умови адвентистському пастору або православному священику для евангелізації чи катехізації населення того або іншого регіону, для виконання звичайних обрядових дійств. Хто на регіональному рівні прийматиме рішення, що викладати в школі – курс «Основи православної культури», «Основи католицької культури» чи «Основи мусульманської

культури»? Хто понесе покарання чи хоча б громадський осуд за відмову надати слово представнику УПЦ МП у Львові або ж УПЦ КП у Донецьку для благословення депутатів новообраної обласної чи міської ради?

Можна піти шляхом підписання договорів між центральною і регіональною владою та місцевими Церквами для вирішення соціальних проблем в областях. Треба думати, як залучити парламентсько-урядову комісію з питань регіонального розвитку – постійно діючий експертно-дорадчий орган, який створюється відповідно до закону з метою координації діяльності органів законодавчої, виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо стимулювання розвитку регіонів та депресивних територій. Де цей комплекс економічних, соціальних, екологічних, правових і організаційних заходів, спрямованих на досягнення стабільного розвитку регіонів, депресивних територій, що здійснюється Кабінетом Міністрів України разом з центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, суб'єктами господарювання, недержавними організаціями і Церквами? Як навчити регіональну владу бачити, помічати, залучати релігійні організації для соціально важливих проектів, а не борсатися в багні стереотипів «це не наша церква, це не наша віра», особливо зараз, коли до керівництва обласними адміністраціями прийшли не місцеві, а прислані чиновники, які слабо орієнтуються в такій складній сфері, як релігійна, знаходяться поза регіонально поширеними та історично вкоріненими духовними традиціями.

Великі складнощі існують і в структурі самої влади. Де, коли і як були розмежовані функції і повноваження центральної і регіональної державної влади у сфері державно-церковних відносин? Просте підпорядкування уповноважених у справах релігій на місцях відділам внутрішньої політики адміністрації Президента в областях виявилось небезпечним у справі впровадження загальнодержавної політики в сфері державно-церковних відносин, а постійні переформатування Держкомнацрелігій взагалі є катастрофою в наш час для релігійної сфери України, міжконфесійних і державно-конфесійних відносин.

Зрозуміло, що Держава загалом має певні преференції в релігійній сфері, що часто не враховується релігійними організаціями. Будь-яка влада прагне мати такі Церкви, які б підтримували її, надавали моральну, а інколи і матеріальну допомогу, тобто санкціонували її ініціативи в різноманітних напрямках діяльності. Остання зацікавлена мати законослухняних громадян і серед віруючих також. Тому влада ніколи не піде на те, щоб (а такі заклики часто звучать) не втручатися в духовне життя суспільства, повністю відмовитися від духовного впливу на своїх громадян. Держава, а тим більше незалежна держава, має бути зацікавленою у захисті національної безпеки, де релігійне життя виступає частиною збереження національної ідентичності. Але ніхто, крім Церкви, не може вирішити, в яких формах має існувати цей національний інтерес в релігійному житті громади, яким чином Церква може бути присутньою в бутті нації.

В умовах нової соціально-політичної ситуації в Україні будувати таку систему відносин непросто, а особливо зараз, коли вектор державної політики щодо церков або не визначений, або активно змінюється не на користь загального суспільного блага. Для України благом сьогодні є стабільність, проголошена новою владою як парадигма всього суспільного розвитку, в т.ч. і його духовного, релігійного сегменту, партнерство між Церквою і Державою, між Церквами, але усвідомлене, а не нав'язане кимось.

Жодних гласних президентських чи урядових розпоряджень щодо згортання релігійної свободи в Україні немає. Але деякі події, що відбуваються нібито спонтанно, свідчать якщо не про конкретний план залякування (придушення, знищення, нейтралізації) якоїсь церкви, але про централізацію намагань окремих людей, інституцій стабілізувати,

як їм здається, ситуацію в релігійній сфері, тобто зробити її прозорою і керованою. Модель такої примітивної простоти відома: Церква – одна, якщо не одна, то мінімум, її максимальна залежність від Держави, така собі ідеальна церковно-державна симфонія, щоб все працювало на державу, а держава була надійним дахом для Церкви.

Що свідчить про це? Висловлювання і поведінка деяких партійних лідерів, які демонструють прихильність і підтримку тільки одній, Московсько-Православній Церкві. Це сприймається як знак, як дозвіл на утвердження і домінування тільки одного віросповідання. Чи це не порушення Закону вищими посадовцями, які в такий спосіб ігнорують принцип рівності всіх? І чи не порушують Закон самі Церкви, які демонструють свою вірнопідданість владі? Вислужуючись перед нею? І чи багато в Україні таких, як ректор Українського Католицького Університету Борис Гудзяк, а тепер архієпископ УГКЦ, який відмовився від співпраці з СБУ в справі доносів на своїх студентів?

Будь-яке порушення прав віруючих людей має бути надбанням громадськості, всіма способами поширеним в інформативному просторі, що б формувало громадську думку. Є універсальний метод захисту своїх прав – суди. Але при всій їхній сучасній корумпованості, вони не зможуть зігнорувати норму Закону про свободу думки, світогляду, совісті, релігії.

Зрозуміло, що всі Церкви і релігійні організації зацікавлені у збереженні такої ситуації, коли поважають права і свободи кожної релігійної організації. Ступінь солідарності Церков України достатньо високий, що демонструє Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Вона має колективну спільну позицію щодо багатьох питань сучасного українського суспільства. Така солідарність є наслідком міжцерковного діалогу, який інтенсивно вівся всі ці роки. Треба відзначити, що він зіграв свою позитивну роль у стабілізації суспільства, у відродженні віри людей в істину, у поширенні цінностей не тільки духовного, морального, релігійного, але й демократичного життя. Колегіальність добровільних рішень на підтримку тих чи інших дій Церков надавала впевненості у тому, що більшість християн, а відтак і Церква, стоять за правду, що помилковою є не тільки політика підтримки злочинної влади, але й соціальна пасивність, коли йдеться про гідність громадян, про їхні права та обов'язки.

Характер відносин між Церквою і Державою може і повинен змінюватися в бік їх гармонізації, але це можливо, якщо і Церква, і влада матимуть внутрішню установку на діалог. Важко позбутися минулих стереотипів в цих питаннях, але потрібно змінити свою психологічну орієнтацію з протистояння між Державою і Церквою або виявлення любові тільки до однієї Церкви на партнерство, на рівне ставлення до всіх, сформуванню вольову готовність до діалогу і здатність до конкретних кроків – зустрічей, спільних зборів, конференцій, обговорень тощо. Об'єктивні умови для цього є: створена нормативна база, нехай і не зовсім досконала, але така, що надає можливість для спілкування Держави і Церкви, викристалізовується й відповідна громадська думка щодо плідності саме діалогового спілкування влади і Церкви. Особливо важливо такий діалог продовжувати на рівні регіонів, відновивши діяльність обласних громадських консультативних рад з питань свободи віросповідань, узаконити їх статус при виконавчих органах влади і уповноважити їх активно і дієво впливати на релігійну регіональну політику Держави щодо Церкви. Ситуація зміниться на краще, якщо члени цих рад будуть солідарні у своїх вимогах до влади, усвідомлять необхідність міжрелігійного і міжцерковного спілкування.